

URBAN ISSUES

#suburbanizacja, #urban
sprawl, #migracje
wewnętrzne, #obszary
metropolitalne, #rozwój
przestrzenny

Rozwój przedmieść a globalizacja: zróżnicowanie przebiegu procesów suburbanizacji na świecie i w Polsce

15

Jacek Koj

Instytut Rozwoju Miast i Regionów

e-mail: jkoj@irmir.pl

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7171-9336>**Abstrakt**

Procesy suburbanizacji, jak każde zjawisko o charakterze przestrzennym, wykazują zróżnicowanie w zależności od odmiennych systemów politycznych, prawno-instytucjonalnych, gospodarczych i społecznych. Z drugiej jednak strony globalizacja rynków, nasilenie powiązań międzynarodowych poprzez migracje oraz łatwy przepływ informacji mogą przyczyniać się do zacieraania regionalnych i lokalnych odmienności tego zjawiska. Celem artykułu jest identyfikacja regionalnej i lokalnej specyfiki przebiegu suburbanizacji zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Tekst oparty został na przeglądzie zagranicznej i krajowej literatury naukowej dokonany metodą wyszukiwania według słów kluczowych. Aby zrealizować cel, dokonano analizy i porównania charakterystyki procesów suburbanizacji w Stanach Zjednoczonych, Europie Zachodniej oraz w krajach postsocjalistycznych, w tym w Polsce. Najłatwiej dostrzegalne różnice to czas trwania procesu – najdłuższy w Stanach Zjednoczonych, a najkrótszy w krajach postsocjalistycznych – oraz udział funkcji innych niż mieszkaniowa w rozwoju przedmieść – największy w USA. Spośród cech ilościowych zwrócono szczególną uwagę na zróżnicowanie zasięgu, skali i dynamiki procesu w omawianych obszarach, natomiast pod względem jakościowym istotne różnice zaobserwowano w zakresie struktury społecznej mieszkańców suburbiów i układów przestrzennych zabudowy. Jednak, co istotne, analizując przebieg zjawiska w Polsce pod kątem powyższych cech, nie zaobserwowano jednoznacznych wyróżników na tle innych państw Europy Środkowo-Wschodniej.

©2020 Jacek Koj. This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>).

W artykule zaprezentowano wyniki badań naukowych realizowanych w ramach projektu pn. *Nowy model urbanizacji w Polsce – praktyczne wdrożenie zasad odpowiedzialnej urbanizacji oraz miasta zwarte* (Gospostrateg 1/384689/20/NCBR/2019), współfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Badań i Rozwoju w ramach Strategicznego Programu Badań Naukowych i Prac Rozwojowych „Społeczny i gospodarczy rozwój Polski w warunkach globalizujących się rynków” GOSPOSTRATEG.

Wstęp

Procesy suburbanizacji są zjawiskiem przestrzennym o zasięgu globalnym, charakterystycznym w szczególności dla państw najwyżej rozwiniętych gospodarczo, a także dla aspirujących do tego grona krajów postsojalistycznych. Procesy te nie mają jednak charakteru jednorodnego i wykazują zróżnicowanie pod względem uwarunkowań, przebiegu i konsekwencji w zależności od odmiennych systemów politycznych, prawno-instytucjonalnych, gospodarczych i społecznych. Zróżnicowanie przebiegu zjawiska, będące przedmiotem analiz w niniejszym artykule, może dotyczyć zarówno cech ilościowych (zasięgu, skali, dynamiki i intensywności), jak i jakościowych (np. struktury społecznej mieszkańców przedmieść czy układu przestrzennego zabudowy). Z drugiej strony należy zaznaczyć, że globalizacja rynków, nasilenie powiązań międzynarodowych poprzez migracje i łatwy przepływ informacji mogą przyczyniać się do zacierania regionalnych i lokalnych odmienności zjawiska.

Celem artykułu jest identyfikacja regionalnej i lokalnej specyfiki przebiegu suburbanizacji w Stanach Zjednoczonych i Europie pod względem wymienionych wyżej aspektów ilościowych i jakościowych oraz próba oceny, w jakim stopniu suburbanizacja na obszarze Polski wykazuje specyficzne cechy wyróżniające ją na tle innych krajów. Pod względem metodologicznym tekst został oparty na kwerendzie zagranicznej i krajowej literatury naukowej wydanej nie wcześniej niż w 2005 r. przeprowadzonej metodą wyszukiwania według słów kluczowych.

Przebieg procesów suburbanizacji w Stanach Zjednoczonych

Jako że suburbanizacja ma swoje korzenie w Stanach Zjednoczonych i tego obszaru dotyczy znacząca część opracowań naukowych, warto w pierwszej kolejności przeanalizować przebieg procesu w tym kraju. Jedną z cech charakterystycznych tego zjawiska w realiach amerykańskich jest jego długa historia, którą M. Palak (2016: 14) dzieli na pięć okresów. Pierwszy, datowany od końca XIX w., wiązał się z pojawieniem się większej liczby osób dojeżdżających codziennie do pracy i przejawiał się rozwojem suburbiów wzdłuż linii kolejowych. Drugi etap, trwający od zakończenia I wojny światowej do kryzysu gospodarczego z końca lat 20., charakteryzował się szybką dekoncentracją miast i gwałtownym wzrostem liczby samochodów. W trzecim okresie, obejmującym lata kryzysu gospodarczego i II wojny światowej, nastąpiło zahamowanie procesów suburbanizacji. Czwarty etap, przypadający na czas po zakończeniu II wojny światowej, charakteryzował się wystąpieniem „boomu mieszkaniowego”. Podczas piątego etapu na terenach suburbiów

pojawił się przemysł, co skutkowało stopniowym społeczno-ekonomicznym uniezależnianiem się suburbiów od miast centralnych.

Kolejną szczególną cechą suburbanizacji w USA jest niespotykana aż do ostatnich dekad XX w. nigdzie indziej skala zjawiska. Jak stwierdza R. Beauregard (2006: 64), po II wojnie światowej suburbanizacja przebiegała również wokół miast w Kanadzie, Europie Zachodniej, Wielkiej Brytanii i Australii. Jednak do lat 80. XX w. żaden inny kraj nie wspierał masowej suburbanizacji w takim stopniu, jak miało to miejsce w Stanach Zjednoczonych. W USA wsparcie to zbiegło się z powszechnym posiadaniem samochodu oraz istnieniem rozległej sieci autostrad i rozprzestrzenianiem się zabudowy o niskiej gęstości. Suburbanizacja poza USA przybrała raczej formę nowych miast – jak w Finlandii, Anglii i Szwecji – które albo były stosunkowo samowystarczalne, albo były połączone z rdzeniami miejskimi poprzez sieć transportu publicznego. W Europie Zachodniej uwarunkowania kulturowe, podaż mieszkań przeznaczonych dla klasy średniej na obszarach centralnych oraz niski potencjał domów jednorodzinnych jako nieruchomości inwestycyjnych ograniczały suburbanizację w stylu amerykańskim. Według autora *urban sprawl* nie był zatem formą dominującą w rozwoju miast poza granicami Stanów Zjednoczonych.

Wyróżnikiem amerykańskich przedmieść jest znaczący udział funkcji innych niż mieszkaniowa w ich rozwoju. Jak zauważa M. Palak (2016: 23), w latach 80. XX w. rozrastające się suburbia wytworzyły swoje własne centra porównywalne pod względem znaczenia ze starymi śródmieściami. Przestrzeń tych centrów wypełniały wysokie biurowce oraz budynki o innym niż mieszkalne przeznaczeniu, dzięki czemu od lat 90. XX w. obszary te pełnią złożone funkcje ekonomiczne, społeczne, obywatelskie i rekreacyjne. Świadczy o tym fakt, że ponad 50% miejsc pracy ze wszystkich sektorów gospodarki zlokalizowanych jest w strefie podmiejskiej.

Z kolei odnosząc się do aspektu przestrzennego, M. Batty, E. Besussi i N. Chin (2003: 4) stwierdzają, że typowe amerykańskie przedmieścia mają tendencję do rozlewania się w rozproszone formy o niskiej gęstości, których zabudowa nie jest skupiona, lecz rozmieszczona na obszarze całego regionu miejskiego. Podobne tezy formułują B. Nicolaidis i A. Wiese (2017: 16), mówiąc o zabudowie o niskiej gęstości wymuszającej zależność od samochodu, otaczającej szybko rozwijające się regiony Atlanty i Los Angeles. Mieszkańcy tych przedmieść doświadczają codziennych wielogodzinnych dojazdów, co wynika z prawidłowości spadku cen nieruchomości wraz ze wzrostem odległości od centrum. Jednak, co istotne, nawet w cechujących się niewielką dynamiką wzrostu

ludnościowego regionach metropolitalnych Pittsburgha i Detroit rozprzestrzenianie się zabudowy przybiera na sile, przewyższając tempo przyrostu demograficznego. C. Gerten, S. Fina i K. Rusche (2019: 9) dodają natomiast, że w już istniejących „rozlanych” strukturach przedmieść wraz z rozwojem ludnościowym z czasem następuje dogęszczanie zabudowy, co jednak nie zmienia ich rozproszonego charakteru.

Jeśli chodzi o charakterystykę zabudowy i formę realizacji inwestycji, B. Nicolaides i A. Wiese (2017: 16) zauważają, że w porównaniu z dominującą bezpośrednio po II wojnie światowej jednolitą strukturą tzw. serialowych przedmieść (*sitcom suburbs*), począwszy od lat 70. XX w., nastąpiła znacząca zmiana w tym zakresie. W odpowiedzi na rosnące ceny domów, niedobór terenów budowlanych i nasilający się kryzys dostępności mieszkań firmy deweloperskie zbudowały miliony mieszkań w podmiejskich osiedlach domów jednorodzinnych, domów szeregowych i budynków wielorodzinnych. Warto podkreślić, że wiele takich inwestycji zostało zrealizowanych przez organizacje o charakterze spółdzielczym (*common interest developments; planned neighborhoods governed by homeowners' associations*), jednak autorzy nie precyzują, jaki odsetek oddanych mieszkań przypada na te formy działalności budowlanej.

Nie sposób także pominąć innego unikatowego dla Stanów Zjednoczonych fenomenu, jakim było wykształcenie się podmiejskiego stylu życia, który napędzany przez powojenny dobrobyt i nowe wzorce konsumpcji rozpowszechnił się w całym kraju. Amerykanie w latach powojennych postrzegali perspektywę dostatku i prestiżu społecznego, ucieleśnioną w ideale podmiejskim, jako prawo przysługujące z urodzenia. Już pod koniec lat 70. większość ludzi mieszkała w społecznościach podmiejskich, gdzie urzeczywistniali oni „amerykański sen” i cieszyli się spokojnym życiem z dala od chaosu i tarć rozsadzających miasta. Można zatem stwierdzić, że miasto najpierw umożliwiło uformowanie się klasy średniej, a potem sprawiło, że zapragnęła się wyprowadzić. Gęsto zabudowane, przemysłowe miasta nie służyły już jako miejsca wspinania się po szczeblach drabiny społecznej, gdyż zostały pod tym względem zastąpione przez przedmieścia (Beauregard 2006: 142).

W kwestii struktury społecznej przedmieść w USA M. Batty, E. Besussi i N. Chin (2003: 7) stawiają tezę o silnej polaryzacji. Według autorów rozpraszanie zabudowy suburbiów przynosi korzyści najzamożniejszym mieszkańcom, którzy mogą sobie pozwolić na zamieszkanie w obszarach o niskiej gęstości. Prowadzi to do segregacji przestrzennej w zależności od dochodów mieszkańców, co powoduje nasilenie nierówności społecznych o podłożu etnicznym w miastach amerykańskich. Ich centra stają

się bowiem gettami zamieszkanymi głównie przez społeczności ludności niebiałej, podczas gdy przedmieścia są zaludnione niemal wyłącznie przez białych mieszkańców. B. Nicolaides i A. Wiese (2017: 17) twierdzą jednak, że już w latach 70. XX w. rozpoczął się proces radykalnej dywersyfikacji społecznej mieszkańców suburbiów w USA. Przejawiał się on w napływie do tych dzielnic osób stanu wolnego (w tym rozwiedzionych), mniejszości seksualnych, seniorów, ubogich, a przede wszystkim całego przekroju mniejszości etnicznych. Znacząco wzrósł także udział pracujących kobiet, powodując dezaktualizację dominującego wcześniej na przedmieściach tradycyjnego modelu rodziny. Autorzy konkludują, że w ten sposób społeczności suburbiów przestały odbiegać od ogółu amerykańskiego społeczeństwa.

Innym zauważalnym trendem był wzrost nierówności ekonomicznych wśród mieszkańców przedmieść związany z rozwojem zarówno dzielnic zamieszkanymi przez ludność zamożną, jak i ubogą. Wzrost liczby przedstawicieli drugiej z wymienionych grup związany jest z postępującą w latach 70. i 80. deindustrializacją, która naruszyła tradycyjne struktury przemysłowych suburbiów. Społeczności te doświadczyły bolesnych skutków splotu kilku czynników takich jak masowa utrata pracy, odpływ dużej części białych mieszkańców (*white flight*) i degradacja środowiska w momencie zatrzymania działalności zakładów przemysłowych (Nicolaides, Wiese 2017: 20). Jak pokazują badania E. Kneebone i A. Berube (2013; za Nicolaides, Wiese 2017: 120), zjawisko ubóstwa na przedmieściach nasiliło się po roku 2000 na skutek recesji ekonomicznych oraz postępujących konsekwencji restrukturyzacji gospodarki i globalizacji. Również R. Yang i P.A. Jargowsky (2006: 269) stwierdzają, opierając się na danych dotyczących poziomu ubóstwa i stopy bezrobocia, że współczesne procesy suburbanizacji są jednymi z czynników wzmacniających trend wzrostu segregacji ekonomicznej.

Przebieg procesów suburbanizacji w Europie

Przedstawiana w literaturze specyfika procesów suburbanizacji w krajach europejskich znacząco różni się od ich przebiegu w USA. Przede wszystkim podkreśla się fakt, że w Europie zjawisko to zaczęło występować znacznie później, bo dopiero w latach 50. XX w. Badania dotyczące wybranych krajów europejskich prowadzone między latami 50. a 80. XX w. dowiodły, że we Francji największa grupa regionów weszła wtedy w stadium suburbanizacji, a w innych krajach – w stadium zaawansowanej suburbanizacji. Jednak procesy te jeszcze wcześniej rozwinęły się w Wielkiej Brytanii, gdzie już w latach 60. XX w. ponad połowa aglomeracji znajdowała się na etapie rozszerzonej suburbanizacji, a w latach 70. blisko połowa była już

w kolejnych fazach cyklu życia miejskiego – dezurbanizacji i reurbanizacji (Palak 2016: 27).

Badacze zwracają także uwagę na istotne różnice dotyczące zagadnień przestrzennych. D. Mantey (2011: 7) zaznacza, że „w Stanach Zjednoczonych rozrost miast odbywa się kosztem niezabudowanych peryferii i terenów otwartych, w Europie natomiast kosztem tradycyjnie ukształtowanej, zwartej tkanki miejskiej”. Z kolei jak zauważają M. Batty, E. Besussi i N. Chin (2003: 9), w Europie nie występuje rozlewanie się zabudowy w takiej formie, jak ma to miejsce w miastach północnoamerykańskich z powodu historycznie ukształtowanego krajobrazu, w którym rozwija się współczesna tkanka miejska. Zdaniem autorów Europa jest silnie policentryczna i wszędzie istnieje gęsta sieć wsi i małych miast wynikająca z dawnej rolniczej podstawy funkcjonowania średniowiecznego społeczeństwa. Autorzy stwierdzają ponadto, że chociaż w przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych w niektórych częściach Europy gęstość zabudowy jest stosunkowo wysoka, to ma ona równie rozproszony charakter co w USA. Ponadto zarówno miasta, jak i przedmieścia cechują się dużym udziałem niezabudowanych terenów, co autorzy uznają za przejaw nieefektywnego kształtowania przestrzeni wynikającego z braku koordynacji polityk rozwojowych.

Jeśli chodzi o dynamikę zmian ludnościowych, w raporcie UN Habitat i Instytutu Rozwoju Miast (UN Habitat 2013: 60) podkreślono, że z perspektywy aglomeracji miejskich, rozszerzonych obszarów metropolitalnych czy funkcjonalnych regionów miejskich, suburbanizacja nie oznacza spadku liczby mieszkańców miasta. Duże ośrodki powinny bowiem być analizowane w połączeniu z ich obszarami metropolitalnymi, aglomeracjami lub funkcjonalnymi obszarami miejskimi i dopiero w tych ramach można dokonywać oceny kierunku i dynamiki zmian demograficznych. M. Batty, E. Besussi i N. Chin (2003: 5) stwierdzają, że na starych terenach przemysłowych w Wielkiej Brytanii liczba mieszkańców spada, ale nadal następuje rozlewanie się zabudowy, która wznoszona jest na obrzeżach obszarów zurbanizowanych. Dzieje się tak dlatego, że duża część tych społeczności chce mieszkać w nowych domach jednorodzinnych, a nie w przeludnionej starej zabudowie szeregowej. Jednak, jak podkreślają autorzy, zjawisko to zachodzi także w otoczeniu lepiej prosperujących europejskich miast średniej wielkości, których mieszkańcy potrzebują większej powierzchni mieszkalnej. Również w tym przypadku potrzeby te są realizowane w ramach budownictwa jednorodzinnego, a nowe osiedla tego typu na obrzeżach miast są osiągalne jedynie poprzez transport indywidualny.

Jak zauważa M. Beim (2009: 30), wyjątkiem na tle państw Europy Zachodniej jest Francja, ponieważ w odróżnieniu od większości państw, których przedmieścia kojarzone są z ekstensywną zabudową jednorodziną, po II wojnie światowej powstawały tam przedmieścia o zabudowie wielorodzinnej wznoszone z wielkiej płyty. Według M. Batty, E. Besussi i N. Chin (2003: 9) w pewien sposób wyróżnia się także stolica Finlandii, gdyż ze względu na wyjątkowo niską gęstość zabudowy w jej otoczeniu suburbanizacja w większym stopniu przebiega tam na terenach całkowicie niezabudowanych niż w otaczających miasto gminach wiejskich. Jednak zdaniem autorów, pomijając ten szczególny przypadek, w niemal wszystkich miastach europejskich występuje model rozwoju zabudowy polegający na wchłanianiu małych miast i wsi w miarę rozlewania się zabudowy miasta rdzenia. Mimo że regiony miejskie w Europie Zachodniej cechują się dobrze rozwiniętą infrastrukturą transportu publicznego, zatłoczenie komunikacyjne i codzienne dojazdy na długich dystansach stają się ich typową cechą. Co istotne, znacząca część tych dojazdów nie jest związana z przemieszczaniem się do miast centralnych, lecz do innych sąsiadujących regionów miejskich, w których zlokalizowane są miejsca pracy.

Kontynentu europejskiego nie można traktować jako całości, ponieważ od Europy Zachodniej znacząco odbiega sytuacja krajów dawnego bloku socjalistycznego. Według M. Palaka (2016: 28) procesy suburbanizacji w ustroju socjalistycznym co prawda zachodziły, ale ich zasięg był mniejszy niż w krajach zachodnich. Również mieszkańcy strefy suburbiów różnili się statusem społeczno-ekonomicznym, gdyż zazwyczaj były to osoby uboższe i słabiej wykwalifikowane, dla których zakup mieszkania w centrum miasta był nieosiągalny. Zdaniem autora znaczny procent populacji suburbiów stanowiły również osoby utrzymujące się głównie z pracy w rolnictwie. G. Repaská, K. Viliňová i L. Šolcová (2017: 289–290) precyzują, że zahamowanie procesów suburbanizacji w okresie socjalizmu wynikało z istnienia szeregu barier takich jak nieistniejący rynek obrotu nieruchomościami, niedobór prywatnego kapitału i centralne sterowanie rozwojem.

Mimo że zjawisko suburbanizacji w krajach postsocjalistycznych pojawiło się znacznie później niż w Europie Zachodniej i USA, to jak twierdzą L. Sýkora i K. Stanilov (2014: 20), wiedza oparta na doświadczeniach miast zachodnich w regulowaniu rozwoju przestrzennego nie została w wystarczającym stopniu przyswojona i skutecznie wdrożona przez postsocjalistyczne rządy państw Europy Środkowej i Wschodniej. Autorzy zauważają również, że miasta postsocjalistyczne mogły lepiej wykorzystać atuty odziedziczone po epoce socjalizmu związane ze swą strukturą przestrzenną tych miast, dużą gęstością

zaludnienia i dobrze rozwiniętą siecią masowego transportu publicznego, a także wynikające z rozległego zasięgu jurysdykcji miast centralnych, często obejmującego rozległe tereny bezpośredniego zaplecza (*hinterland*). Jednak masowe rozproszenie funkcji miejskich po 1989 r. poprzez rozrastanie się miast doprowadziło do szybkiego wyparcia wymienionych zalet zwartej formy miejskiej.

Odmienność przebiegu procesów suburbanizacji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej wynika z wielu czynników, spośród których jednym z częściej przywoływanych w literaturze jest inna struktura społeczna ludności. K. Leetmaa, T. Tammaru i K. Anniste (2009; za Kurek, Gałka, Wójtowicz 2014: 23) wskazują, że procesy suburbanizacji w krajach postsocjalistycznych różnią się od tych w Europie Zachodniej ze względu na inną zastaną strukturę społeczno-przestrzenną miast i ich obszarów otaczających, gdyż jak wspomniano wyżej – w miastach socjalistycznych obszary podmiejskie były zamieszkałe głównie przez ludność o niższym statusie majątkowym niż w miastach. Autorzy zauważają, że późniejsze przekształcenia miast postsocjalistycznych zachodziły pod wpływem czynników takich jak globalizacja gospodarki, uwarunkowania polityczne, dyfuzja nowych wzorów kulturowych, społecznych i demograficznych, niefiltrowanych przez autarkiczny system planowania centralnego, co określają jako procesy „heteropolitanizacji”.

Jak podkreślają G. Repaská, K. Vilinová i L. Šolcová (2017: 290), na odmienny zasięg i skalę procesów suburbanizacji w dawnym bloku wschodnim wpłynął fakt, że o ile w Europie Zachodniej suburbanizacja zachodziła w warunkach silnego wzrostu ludnościowego i ekonomicznego, to w krajach postsocjalistycznych zjawisku towarzyszyła stagnacja ludnościowa i transformacja ekonomiczna. Nuissl i Rink (2005; za Repaská, Vilinová i Šolcová 2017: 290) zauważają, że w miastach postsocjalistycznych występuje także wiele innych procesów takich jak prywatyzacja mieszkalnictwa, transformacja funkcjonalna czy deindustrializacja.

L. Sýkora i K. Stanilov (2014: 18) zwracają z kolei uwagę na aspekty przestrzenne, stwierdzając, że od końca ery socjalistycznej, w której większość nowej zabudowy koncentrowała się w granicach miasta, suburbanizacja radykalnie przekształciła postsocjalistyczne obszary metropolitalne, rozprzestrzeniając nie tylko mieszkalnictwo, ale także handel detaliczny, biura i przemysł w ramach silnie rozdrobnionych i rozproszonych struktur przestrzennych. Autorzy podkreślają także żywiołowy charakter suburbanizacji postępującej w warunkach radykalnej deregulacji. Według nich rozwój obszarów miejskich w postsocjalistycznej Europie Środkowo-Wschodniej był napędzany poprzez zbiór praktyk wolnorynkowych skoncentrowanych na wierze w świętość pra-

wa własności prywatnej oraz wysoce zdecentralizowany, lokalny i nieskoordynowany regionalnie system kontroli zagospodarowania przestrzennego sprzyjający rozlewaniu się miast.

Przywołani autorzy (Sýkora, Stanilov 2014: 20) wyróżniają dwa modele rozwoju przestrzennego suburbiów. W pierwszym z nich zabudowa podmiejska koncentruje się w stosunkowo ograniczonej liczbie węzłów o różnej wielkości, w których przemieszana jest funkcja mieszkaniowa, miejsca pracy i usługi. Te węzły rozwoju podmiejskiego są zazwyczaj zakotwiczone w strukturze historycznej miejscowości, ale mogą być również wynikiem planowego rozwoju przestrzennego. Drugi wzorzec rozwoju podmiejskiego przybiera natomiast postać bardzo rozdrobnionej zabudowy rozproszonej w dużej liczbie klastrow, z których wiele ma charakter monofunkcyjny, często wyłącznie mieszkaniowy.

Spśród stolic dawnych państw socjalistycznych najbardziej nietypowe cechy przebiegu suburbanizacji badacze zidentyfikowali w przypadku Moskwy. Mimo że rozwój strefy podmiejskiej intensywnie zachodził wokół miasta jeszcze w czasach ZSRR, to powstały w jego wyniku krajobraz nie przypomina tego znanego ze Stanów Zjednoczonych. Ze względu na obecność ekstensywnych osiedli satelickich o wysokiej zabudowie usytuowanych na obrzeżach rosyjskiej stolicy, moskiewską suburbanizację można określić jako wielowęzłowy rozwój peryferyjny. Chociaż takie struktury są obecne także w innych miastach europejskich i północnoamerykańskich, to jednak moskiewskie „węzły” są znacznie większe i gęściej zaludnione, a w miarę oddalania się od centrum gęstość zaludnienia rośnie (Graybill, Mitchneck 2008, za Mason, Nigmatullina 2011: 320).

W opracowaniach naukowych zwraca się także uwagę na sytuację Niemiec Wschodnich, zwłaszcza biorąc pod uwagę okres bezpośrednio po zjednoczeniu kraju. Na tym obszarze rozwój suburbanizacji w pierwszym etapie (1990–1992) oznaczał napływ nowych inwestorów rozwijających w strefach podmiejskich działalność przemysłową i usługową, co doprowadziło do wytworzenia się struktur określanych w literaturze anglosaskiej jako *edge cities* (miasta krawędziowe)¹. Proces ten był wspierany przez sektor publiczny oraz fundusze Unii

¹ Termin *edge cities* oznacza dosłownie miasta krawędziowe, miasta obrzeża, miasta na skrajach. Przede wszystkim określa się je jednak mianem subcentrów miejskich albo szerzej – podmiejskich dzielnic biznesu. Wynika to w dużej mierze z faktu, iż miasta krawędziowe muszą spełniać określone wymogi, aby móc uzyskać takie miano. Na takie zaś składają się: odpowiednio duża powierzchnia przestrzeni biurowych i sklepowych, większa liczba osób tam pracujących niż mieszkających, znaczenie ze względu na określone funkcje (np. rozrywkę, rekreację itp.) oraz położenie blisko tras szybkiego ruchu (Szymańska, Biegańska 2011).

Europejskiej za pomocą inwestycji w infrastrukturę techniczną, zwłaszcza transportową, co pozwalało na realizację dużych projektów (Zimnicka, Czernik 2007: 23).

Specyfika przebiegu suburbanizacji w Polsce

Pod względem przebiegu procesów suburbanizacji w Polsce można zauważyć wiele cech typowych dla ogółu omawianych wyżej krajów postsocjalistycznych. Odnosząc się do kwestii ilościowych, K. Kajdanek (2011: 307–308) stwierdza, że najwyraźniejszą różnicą pomiędzy suburbanizacją polską i zachodnioeuropejską jest znacznie niższa skala i intensywność zjawiska w Polsce. Autorka podkreśla niewielką odległość strefy podmiejskiej od miasta centralnego z powodu niedorozwoju infrastruktury drogowej, co nałożyło się na wieloletni brak procesów rynkowych. Zaznacza ona ponadto, że choć proces suburbanizacji w Polsce ma stosunkowo krótką historię, to jego istotną cechą jest wysoka dynamika. Autorka uważa także polską suburbanizację za dość kompaktową, koncentrującą się w obszarach metropolitalnych, nie przytacza jednak konkretnych danych empirycznych na poparcie tej tezy. Podobne wnioski formułuje M. Palak (2016: 35), stwierdzając, że procesy suburbanizacji w Polsce są mniej zaawansowane niż w krajach zachodnich, a polskie suburbia cechuje reaktywnie mała odległość od miasta centralnego oraz nierzadko brak odrębności administracyjnej.

Jeśli chodzi o jakościowe cechy przebiegu zjawiska w Polsce, badacze najczęściej odnoszą się do aspektu przestrzennego, mówiąc o jego żywiołowym, chaotycznym i nieskoordynowanym charakterze. Z. Zuziak (2005: 24) wyróżnia szereg negatywnych cech polskiej suburbanizacji, do których zalicza: „wyjątkową chaotyczność procesu oraz irracjonalność układów przestrzennych, dysproporcje między rozwojem zabudowy a infrastrukturą techniczną i siecią transportową, niedorozwój usług w strefie podmiejskiej, dewastację krajobrazu, brzydotę zabudowy oraz przemieszanie układów podmiejskich i wiejskich”. Do zbliżonych konkluzji dochodzi E. Litwińska (2008; za Harasimowicz 2018: 120), stwierdzając, że obserwowana w Polsce ekspansja miast na tereny wiejskie charakteryzuje się wysoką konsumpcją przestrzeni, niską gęstością zabudowy i nieładem przestrzennym. A. Billert (2006; za Wdowicka, Mierzejewska 2012: 44) ujmuje istotę problemu, określając ją jako chaotyzację i nieracjonalne wykorzystanie przestrzeni. Z. Paszkowski, G. Schneider-Skalska i E. Węclawowicz-Bilska (2015: 17), charakteryzując polską suburbanizację, przypisują jej ekstensywność, rozproszenie zabudowy i przypadkowość.

P. Śleszyński (2018: 41–42) formułuje tezy niestojące w sprzeczności z powyższymi, jest jednak bardziej radykalny w ocenie i dostrzega w polskiej suburbanizacji symptomy zjawiska określanego w literaturze angloję-

zycznej jako *leapfrog development* (zabudowa w formie żabich skoków). Jak wiadomo, w Polsce zabudowa „rozlewa się” znacznie poza granice administracyjne miast, jednak według autora proces ten nie sprowadza się tu do stopniowego, w miarę regularnego odśrodkowego i wydłużonego wzdłuż dróg zajmowania kolejnych połączy terenu, co nazywane jest w literaturze zachodniej *urban sprawl*. W polskich warunkach zjawisko to polega bowiem na przypadkowym indukowaniu zabudowy w nieraz bardzo odległych względem dotychczasowego osadnictwa miejscach, pomiędzy którymi pozostają niezabudowane, ekstensywnie zagospodarowane przestrzenie.

W zakresie specyfiki polskiej suburbanizacji pod względem struktury społecznej mieszkańców istotne spostrzeżenie formułuje M. Palak (2016: 41–42). Zdaniem autora specyficzną cechą jest mieszany skład społeczny wynikający z sytuowania nowych osiedli na obszarach podmiejskich wsi, które ze względu na niski poziom urbanizacji pełnią głównie funkcję „sypialni” miast centralnych. Autor stawia tezę, że pod tym względem są bardziej zbliżone do suburbów amerykańskich niż zachodnioeuropejskich, które cechuje wyższa gęstość zaludnienia oraz lepszy dostęp do usług.

Analizy międzyregionalnego zróżnicowania intensywności procesu suburbanizacji w Polsce podjęli się A. Zborowski i P. Raźniak (2013: 46–47). Według autorów procesy suburbanizacji początkowo najsilniej rozwinęły się w dużych obszarach metropolitalnych, a następnie rozszerzyły się na mniejsze ośrodki miejskie. Dynamika tych procesów jest także zależna od układów regionalnych. Największą intensywność procesy suburbanizacji rezydencjonalnej wykazują w zachodniej i północnej Polsce, nieco słabiej w centralnej i południowej (z wyjątkiem obszaru metropolitalnego Warszawy). Najsłabiej dostrzegalne są przejawy suburbanizacji na obszarze wschodniej Polski. Autorzy zwracają także uwagę na zachodzący w ostatnich latach wzrost tempa rozwoju omawianych procesów w obszarze konurbacji katowickiej oraz aglomeracji łódzkiej.

Jeśli chodzi o cechy wyróżniające poszczególne polskie miasta i ich strefy podmiejskie, najczęściej – co zrozumiałe – wspomina się o ośrodku stołecznym. D. Mantey (2011: 8) wylicza niekorzystne przejawy rozwoju przestrzennego strefy podmiejskiej Warszawy takie jak „ciągła obudowa istniejących dróg, rozpraszanie zabudowy, parcelacje na cele budowlane o przypadkowych granicach i wielkości, bez związku z otoczeniem, bez uzbrojenia technicznego, utwardzonych dróg i nawiązania do układu transportu zbiorowego, bez rezerw terenowych dla urządzeń usługowych czy miejsc pracy, nierzadko na terenach od lat rezerwowa-

nych pod niezbędne drogi i urządzenia publiczne, a także na obszarach podlegających ochronie ze względów przyrodniczych”. K. Solarek (2017: 60) zwraca uwagę na całkowicie odmienną morfologię obszarów peryferyjnych większości aglomeracji europejskich i aglomeracji Warszawy. Według autorki w pierwszym przypadku najczęściej ma miejsce kontrastowanie zespołów relatywnie gęstej zabudowy i kompleksowo zaplanowanych terenów otwartych, podczas gdy w drugim można zaobserwować rozległe obszary ekstensywnej, jedynie lokalnie zagęszczonej zabudowy, miejscami przedzielonej terenami otwartymi.

Pewną specyfiką odznacza się także suburbanizacja wokół Łodzi, gdzie – jak zauważył M. Rejter (2018: 96) – oprócz podobieństw suburbanizacji łódzkiej do ogólnokrajowej występują między nimi również różnice. W omawianej przez autora wsi Stara Gadka ma miejsce wysoki udział zatrudnienia w sektorze usług, czego nie zaobserwowano w innych regionach Polski, np. w województwie opolskim, mimo atrakcyjnych lokalizacji. W pewnym stopniu nietypowy przebieg miała także suburbanizacja Rzeszowa, której cechą charakterystyczną jest to, że większość nowych osiedli o takim charakterze powstawała zarówno w granicach miasta (suburbanizacja wewnętrzna), jak i poza nimi (suburbanizacja zewnętrzna). Symptomatyczny jest także fakt, że Rzeszów przed poszerzeniem granic miasta jako jedyny ośrodek wojewódzki posiadał więcej mieszkańców w strefie podmiejskiej (181 tys.) niż w mieście centralnym (161 tys.) (Palak 2016: 36).

W kwestii cech wspólnych dla największych miast, w szczególności Warszawy (Mantey 2011), Wrocławia (Szewrański, Kazak, Sasik 2013) oraz Poznania (Jancz 2016), badacze są zgodni, że suburbanizacja wokół nich nie zachodzi równomiernie we wszystkich kierunkach. Jest to związane z przebiegiem głównych dróg prowadzących do tych ośrodków oraz ze zróżnicowaniem atrakcyjności gmin podmiejskich. Istotnym czynnikiem była także podaż dawnych terenów rolniczych przekształconych na działki budowlane.

Podsumowanie

Podsumowując specyfikę procesów suburbanizacji w Stanach Zjednoczonych, można wyróżnić kilka zasadniczych elementów. Po pierwsze historia procesu jest długa, jej źródła sięgają końca XIX w., można też podzielić zjawisko na kilka faz. Po drugie można zauważyć duży udział funkcji innych niż mieszkaniowa w rozwoju przedmieść. Kolejna cecha to rozwój zabudowy kosztem peryferyjnie położonych terenów otwartych. Co więcej, zabudowa ta ma charakter silnie rozproszony na obszarze całego regionu miejskiego, co wymusza uzależnienie

mieszkańców od samochodu i codzienne, czasochłonne dojazdy do miasta centralnego. Zauważalne jest także zróżnicowanie suburbiów zarówno pod względem typu zabudowy, jak i formy organizacyjnej inwestora. Charakterystyczne cechy to także postępująca od lat 70. XX w. duża różnorodność mieszkańców związana z pochodzeniem społecznym i etnicznym, modelem rodziny oraz statusem ekonomicznym, a także wykształcenie się podmiejskiego stylu życia.

Jeśli chodzi o cechy charakterystyczne procesu w Europie Zachodniej, należy w pierwszej kolejności podkreślić znacznie późniejszą niż w realiach amerykańskich inicjację zjawiska. Druga zasadnicza różnica dotyczy aspektu przestrzennego, gdyż w Europie rozwój zabudowy podmiejskiej zachodzi w dużym stopniu w historycznie ukształtowanej sieci osadniczej, a w mniejszym stopniu na terenach otwartych. Istotna jest także znacząco wyższa gęstość zaludnienia stref podmiejskich niż w Stanach Zjednoczonych, choć należy podkreślić, że także w Europie postępuje niekorzystny proces rozpraszania zabudowy.

Odrębną kategorię państw europejskich pod względem specyfiki procesu suburbanizacji stanowią kraje postsocjalistyczne. Omawiane zjawisko pojawiło się na tym obszarze dopiero po zmianie ustroju w 1989 r. i przybrało na sile na przełomie XX i XXI w. Tym samym jego zasięg i skala są znacząco mniejsze niż w krajach zachodnich, jednak dynamika – zdecydowanie wyższa. W literaturze podkreśla się także jego żywiołowy, chaotyczny i nieskoordynowany przebieg przybierający na sile wobec braku koordynacji polityk rozwojowych. Ponadto należy podkreślić, że o ile w Europie Zachodniej i USA suburbanizacja zachodziła w realiach wzrostu gospodarczego i demograficznego, o tyle w państwach dawnego bloku wschodniego były to warunki transformacji gospodarczej i stagnacji demograficznej.

Odnosząc się z kolei do cech identyfikowanych przez badaczy jako wyróżniające polski model suburbanizacji, trudno nie odnieść wrażenia, że są one zbliżone do występujących w innych krajach postsocjalistycznych. Jednak według niektórych autorów, biorąc pod uwagę niską gęstość zaludnienia oraz skalę postępującego rozproszenia zabudowy, polskie suburbia bliższe są amerykańskiemu niż europejskiemu (por. Palak 2016). Dowody na szczególną specyfikę konkretnych ośrodków w Polsce pod względem przebiegu procesów suburbanizacji także nie są zbyt liczne. Wynika to zapewne z niedoboru badań porównawczych i dominacji studiów przypadku, co utrudnia określenie, które cechy zjawiska mają charakter specyfiki regionalnej bądź lokalnej, a które można uznać za typowe dla całej populacji ośrodków w kraju.

LITERATURA

- Batty M., Besussi E., Chin N., 2003, *Traffic, Urban Growth and Suburban Sprawl*, Centre for Advanced Spatial Analysis, Kolegium Uniwersyteckie w Londynie, Londyn.
- Beauregard R.A., 2006, *When America became suburban*, University of Minnesota Press, Minneapolis–Londyn.
- Beim M., 2009, *Modelowanie procesu suburbanizacji w aglomeracji poznańskiej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Gerten C., Fina S., Rusche K., 2019, *The Sprawling Planet: Simplifying the Measurement of Global Urbanization Trends*, *Frontiers in Environmental Science*, 7, 1–20.
- Harasimowicz A., 2018, *Suburbanizacja a rola obszarów otaczających miasto – ujęcie teoretyczne*, *Studia Miejskie*, 29, 115–130.
- Jancz A., 2016, *Suburbanizacja a sytuacja mieszkaniowa w aglomeracji poznańskiej*, *Świat Nieruchomości*, Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków, 53–60.
- Kajdanek K., 2011, *Suburbanizacja w Polsce – pejzaż społeczno-przestrzenny*, *Przegląd Socjologiczny* 60, 303–320.
- Kurek S., Gałka J., Wójtowicz M., 2014, *Wpływ suburbanizacji na przemiany wybranych struktur demograficznych i powiązań funkcjonalno-przestrzennych w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Mantey D., 2011, *Żywiłowość lokalizacji osiedli mieszkaniowych na terenach wiejskich obszaru metropolitalnego Warszawy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Mason J. R., Nigmatullina L., 2011, *Suburbanization and sustainability in metropolitan Moscow*, *Geographical Review*, 101, 316–333.
- Nicolaides, B., Wiese, A., 2017, *Suburbanization in the United States after 1945*, *Oxford Research Encyclopedia of American History*, Oxford University Press, Nowy Jork. Dostępna na: <https://oxfordre.com/americanhistory/view/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9780199329175-e-64> [data dostępu: 13.03.2020].
- Palak M., 2016, *Nowe oblicza przedmieść. Socjologiczne studium suburbanizacji w Polsce na przykładzie Rzeszowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Paszkowski Z., Schneider-Skalska G., Węclawowicz-Bilska E., 2015, *Tendencje w rozwoju polskiej urbanizacji*, [w:] J. Sepioł (red.), *Przestrzeń życia Polaków*, Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP, Fundacja PZU, Warszawa, 15–34.
- Rejter M., 2018, *Suburbanizacja po łódzku na przykładzie Starej Gadki zlokalizowanej w strefie podmiejskiej Łodzi*, *Studia Miejskie*, 32, 85–98.
- Repaská G., Viliňová K., Šolcová L., 2017, *Trends in development of residential areas in suburban zone of the city of Nitra (Slovakia)*, *European Countryside*, Mendel University in Brno, Brno.
- Solarek K., 2017, *Cechy przestrzenne suburbanizacji – aglomeracja Warszawy a wybrane aglomeracje europejskie*, *Biuletyn KPZK PAN*, 265, 36–64.
- Sýkora L., Stanilov K., 2014, *The Challenge of Postsocialist Suburbanization*, [w:] L. Sýkora, K. Stanilov, *Confronting Suburbanization. Urban Decentralization in Central and Eastern Europe*, Wiley Blackwell, Chichester.
- Szewrański S., Kazak J., Sasik J., 2013, *Procesy suburbanizacyjne i ich skutki środowiskowe w strefie niekontrolowanego rozprzestrzeniania*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 293, 170–179.
- Szymańska D., Biegańska J., 2011, *Fenomen urbanizacji i procesy z nim związane*, *Studia Miejskie*, 4, 13–38.
- Śleszyński P., 2018, *Społeczno-ekonomiczne skutki chaosu przestrzennego dla osadnictwa i struktury funkcjonalnej terenów*, [w:] P. Śleszyński, A. Kowalewski, T. Markowski (red.), *Studia nad chaosem przestrzennym*, *Studia PAN KPZK*, Warszawa.
- UN Habitat, 2013, *The State of European Cities in Transition. Taking Stock After 20 Years of Reform*, Nairobi.
- Wdowicka M., Mierzejewska L., 2012, *Chaos w zagospodarowaniu przestrzennym stref podmiejskich jako efekt braku zintegrowanego systemu planowania (na przykładzie strefy podmiejskiej Poznania)*, *Problemy Rozwoju Miast*, 1, 40–52.
- Yang R., Jargowsky P. A., 2006, *Suburban Development and Economic Segregation in the 1990s*, *Journal of Urban Affairs*, 28(3), 253–273.
- Zborowski A., Raźniak P., 2013, *Suburbanizacja rezydencjonalna w Polsce – ocena procesu*, *Studia Miejskie*, 9, 7–50.
- Zimnicka A., Czernik L., 2007, *Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej na przykładzie obszaru oddziaływania miasta Szczecin*, *Politechnika Szczecińska*, Szczecin.
- Zuziak K. Z., 2005, *Strefa podmiejska w architekturze miasta. W stronę nowej architektoniki regionu miejskiego*, [w:] P. Lorens (red.), *Problemy suburbanizacji*, *Urbanista*, Warszawa, 17–32.

Suburban development and globalization: diversity of suburbanization processes worldwide and in Poland

#suburbanization, #urban sprawl, #internal migrations, #metropolitan areas, #spatial development

Abstract

Suburbanization processes, like any spatial phenomenon, show diversity depending on different political, legal, institutional, economic and social systems. On the other hand, however, the globalization of markets, the intensification of international links through migration and the easy flow of information may contribute to blurring regional and local differences in this phenomenon. The objective of the paper is to identify the regional and local specificity of the suburbanization process both in terms of quantity and quality. The paper is based on a review of foreign and domestic scientific literature made by the keyword search method. In order to achieve the objective, the characteristics of suburbanization processes in the United States, Western Europe and post-socialist countries, including Poland, were analyzed and compared. The most visible differences are the duration of the process – the longest in the United States and the shortest in post-socialist countries, and the share of non-residential functions in suburban development – the largest in the USA. Among the quantitative features, special attention was paid to the diversity of the range, scale and dynamics of the process in the discussed areas, while in terms of quality, significant differences were observed in the social structure of the inhabitants of the suburbs and spatial development patterns. However, what is important, when analyzing the course of the phenomenon in Poland in terms of the above mentioned features, no clear distinguishing marks were observed in comparison with other Central and Eastern European countries.